

պէտք է հաշտուի բանականութեան և խղճի արդար պահանջների հետ:—Լիօն քաղաքի ամենարարեւպաշտ համարուած թաղերից մէկում անցեալ տարի 600 երեսաններից 215-ը առանց մկրտութեան մնացին: Ուխտագնացութիւնները գնալով զարգանում են, շատանում են արարողութիւններն ու կրօն. հանգէտները—բայց Ֆրանսիայում օր առօր պակասում է քրիստոնէութիւնը:

ՕՐԹՈՂՈՔԱՆ ԵՎ ԵԿԵՆՆԵՐ.

Ռուսաստանում, քարոզն ընդհանրացնելու և նորա նշանակութիւնը կրօնական կրթութեան գործում բարձրացնելու նպատակով՝ աշխատում են այժմ հոգեւոր ձեռնարկների ուսանողներին յառաջ քաշել այդ ասպարիզի վերայ: Այդպէս 10 տարի առաջ Պետերբուրգում սկսուել է ուսանողների քարոզչական գործունէութիւնը և արդէն ընդարձակ ծաւալ է ստացել: Նոցա տանամեայ գործունէութեան առթիւ գեկտ. 24-ին մի եկեղեցական հանդէս է տեղի ունեցել, ուր Աւագերէց հ. Եանիշե ջերմ խօսքերով բացատրել է քարոզի և նորա տարածման մէջ ուսանողների ունեցած գործակցութեան նշանակութիւնը:

— Փետր. 3-ին Սբր. Սինոդի օրեր—պրոփուրոր Պրեզնոսցեւի մօտ ժողով են ունեցել «Ամենասուրբ Աստուածածոր» եղբայրութեան անդամները՝ հաշիւ ներկայացնելու անցեալ թուականի ընթացքում ցոյց տուած գործունէութեան համար: Հաշուից երևում է, որ եղբայրութիւնը 136,000 ռուբլի է ծախսել ժողովրդական կրթութեան համար՝ գլխաւորապէս եկեղեցական—ծխական դպրոցների միջոցաւ. իսկ ս. Գրքը յաջողութեամբ տարածելու համար նոր գործ է ձեռնարկել. վարձել է 3 շրջիկ դրամաւորներ, որոնց միջոցաւ և 5000 կտոր ցրուել է:—Նոյն ժողովում պրոֆ. Լոպուխին հաշիւ է ներկայացրել, թէ ինչպիսի արագ յառաջգիւժութիւն է անում Ռուսաց առաքելութեան գործը Քուրդիստանում՝ ապրող Նեստորականների մէջ:

— Սբր. Սինոդը կարգադրել է բոլոր թեմական դպրանոցներում առանձին ուշադրութիւն դարձնել եկեղ. երգեցողութեան վերայ:

— Մակեդոնիոյ եկեղեցական հարցը նորեւս կրկին արծարծուել է, Սուլթանը բերածներ է տուել 3 նոր բոլոր եպիսկոպոսների, որով բոլորական թեմերի թիւը ճաշկաստանում հասել է եօթի, 4. Պոլսոյ Յունաց պատրիարքը այդ եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւնն անվաւերական է համարում և սպառնում է հրաժարական տալ: Միւս կողմից սերբիական կառավարութիւնը օրոշել է ամենառանդուն միջոցներ ձեռք առնել Մակեդոնիայում 3 օրն սերբիական թեմեր հաստատելու:

— Աերջին ժամանակ լուր է տարածուած, թէ 38 ալբանական զիւղեր օրթոդոքս դաւանութիւնը թողել և կաթոլիկութիւն են ընդունել: Իրողութիւնն այն է, որ այդ ալբանացիները, մասամբ կաթոլիկ և մասամբ օրթոդոքս լինելով՝ թուրքաց իշխանութեան ներքոյ առերես մահմեդականութիւն էին ընդունել, բայց սրտանց քրիստոնեայ էին մնացել, և մինչև այժմ հակառակ իրենց կրած թրքական զգեստին և անուններին, պահում են քրիստոնէական սովորութիւններ, շատ անգամ համարձակ քրիստոնէական աղօթքներ իսկ ասում: 4. Պոլսից մի քանի անգամ փորձեր էին եղել նոցա բոլորովին քրիստոնեայ դարձնելու, բայց դժուարութիւնների էին հանդիպել: Աերջեւս երբ կաթոլիկները Դուրացցոյի եպիսկոպոսի օգնութեանը զիմեցին, օրթոդոքսներն ևս պատրաստակամութիւն յայտնեցին միանալ նոցա. բայց Ռուսաստանի և Չերնոգորիայի 4. Պոլսոյ գեապանները, ինչպէս և պատրիարքը, եռանդուն կերպով աշխատում են հակառակ ընթացք տալ գործին:

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱԶԱԾ

(Շարունակութիւն) *

«Ղարխայ սիւրհ մի նկեր.
Այս դիմար օրերս անցանի:»

Այժմ մի երկու խօսք Մկրտիչ Նազաչի գրական յիշատակների մասին. ԺԵ. զարու աղքատիկ գրականութեան** մէջ Նազաչի նման երգիչները չեն

* Տե՛ս Արարտ 1898 թ. համար Ա. եր. 20.

** ԺԵ. դարում Նազաչին ժամանակակից հեղինակները բուռն սանձաւարական են և մեծ մասը սակաւ ծանօթ, ևնոցանից տնակ ժառանգութիւն մնացին նախընթաց ԺԿ. դարից, ինչպէս Գրիգոր Տաքեւաշիցի († 1411 թ.) և Գրիգոր Երեւելից Խաչապեղի († 1425 թ.)։ միւսների մէջ փոքր շահ յայտնի են՝ ա) Թոմաս Մեծոփեցի († 1447 թ.)։ նորա գրած «Լակնիքնուրի Պատմութիւն» և Յիշատակարանն հայրապետական արտոյ փոխադրութեան մասին աղեկն ծանօթ են (այ. Փարիզ 1860, Թիմբ. 1892)։ բ) Առաքել Սիւնեցի, Գրիգոր Տաքեւացու ազգականն և աշակերտ. նորա 1403-ին յօրինած «Աղամ Գիրք»-ը ընդ ձեռք է 4. Պոլս 1721-ին, ունի և զիմ մանկանց Գալի, և մի քանի վկայաբանութիւններ։ գ) Առաքել Բաղիշեցի, Գրիգոր Երեւելից աշակերտսանաւորով պատկեր է Յովսէփի վարքի, 4. Պոլս առում 1453 ին, ունի և զաղեր ու զանգեր. դ) Արաքսի մ

կարող առանց նշանակութեան լինել, Կեր անծանօթութիւնը նորա գրական երկերին, ժամանակակիցների և յետագաների լուծութիւնը նորա մասին, կամ թէ ընդհանրապէս յետին դարերի գրականութեան պատմութեան միանգամայն անմշակ գրութիւնը բնաւ իրաւունք չեն տալիս մեզ մտածելու, որ Մկրտիչ Նաղաշ աննշան երգիչ է, թէ և, ինչպէս երևում է նորա հոգակի զլիսաւոր պատճառը նկարչութեան արուեստը պէտք է լինի, Այն հատուկտոր երգերը, որոնք ցայսօր մեզ յայտնի են եղել, ցոյց են տալիս, որ նա ունեցել է ընտիր ծաշակ, հասուն միտք և կենդանի բարբառ, Սակայն մեզ այդ երգչի յատկութիւններն աւելի պարզ կ'երևէին, եթէ միջոց ունենայինք իմանալու, թէ ո՞ր և ի՞նչպէս է զարգացել նորա սկզբնական գործունէութիւնը գրականութեան համար, ոչք են եղել նորա մտաւոր զարգացման նպաստող գրագէտներն և առհասարակ սրբաբան շրջանի ծնունդ է, Այն վանքը, ուր, ինչպէս յիշեցինք, նա դաստիարակուած է և ուր գրել է իւր մի յիշատակարանը, շատ ծանօթ չէ մեզ այդ կողմից, այն յիշատակարանի բարբառից և ոճից, նմանապէս և նորա մի տաղի («Զինչ որ գեղեցիկ ծաղկունք») ձևից մենք տեսնում ենք, որ Նաղաշի նախնական կրթութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել Ս. Գրիգոր Նարեկացու աղօթքներն ու տաղերը, Սակայն Նաղաշի նկատմամբ առհասարակ վերոյիշեալ հարցերը պարզելու միջոցները պակասում են, Կարող ենք ընդհանուր վիճակից մտկաբերութիւններ անել, որոնք ներկայ խնդրի նկատմամբ միայն լուսարանութիւններ են, այլ ոչ ճիշդ եզրակացութիւններ, Այսպէս մենք գիտենք, որ Ժն. դարի կրթութիւնն իսկապէս փոխանցումն է ԺԳ. դարից, երբ Հայոց մտաւոր կեանքին ուղղութիւն տուողը միմիայն ունիթոական (միաբարական) շարժումներին դիմադրելու ոգին էր, այդ ոգին ստեղծեց վարդապետական աթոռներ և աշակերտական խմբեր, որոնց պարագլուխներն էին Յովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Եսայի Նշեցին, Սարգիս Սորբեցին, Վարդան Բաղրիշեցին և այլք, Եւ

մենք տեսնում ենք, որ ԺԳ. դարի վերջերում արդէն կազմուած կազմակերպուած էին այն վարդապետարանները կամ վարժարանները, որոնք իրեն հաստատուն կէտեր կրթութեան կեդրոն էին նոր սերունդի համար, Այն ինչ բուն ունիթոական շարժումները ԺԳ. դարի վերջերում կանգ առան, դիմադրութեան ոգին մտաց Հայոց աւանդապահ դասի մէջ, որն իւր քանքներն ուղղեց Սոյ Տայրապետական աթոռի դէմ, որպէս զի նորան պահպանեալ մտածելակերպն ձգտումներից, Այսպիսով պարզուած էր ամէնի առաջ հայ եկեղեցականի և դիտնականի (այս երկուսն իրարուց անբաժան գաղափարներ էին այն ժամանակ) նշանաբանը՝ պահպանել հին աւանդութիւնն և արգելել ամէն տեսակ նորամուծութիւն, որ քրիստոնէութեան դիմակով զալիս էր հոգովեական արեւմտաբնից, Այսպէս աւանդեցին պարագլուխ վարդապետները, և այսպէս շարունակեցին նոցա աշակերտները, Իւր ժամանակին մենք այդ միտքը պարզել ենք այնպիսի բացատրութիւններով, որոնք շատ մօտիկ են Ժն. դարու մտածող դասի հայեացքներին, ընթերցողը կարող է այդ տեսնել Թովմայ Մեծոփեցու յիշատակարանի աթոռի դրած յառաջարանի մէջ, աւելորդ չենք համարում սակայն այստեղ վերստին շեշտել այդ մտքի վերայ և յիշեցնել այն թէ ի՞նչպէս Ժն. դարում համոզուած էին, որ ունիթոները կորած մարդիկ են, արժանի Երասխի կատաղի ալիքներին, կամ այլ պատահարների մէջ իրենց արդար պատիժը գտնելու, խիստ էր արդարև նոցա այդպիսի հայեացքը, բայց անբնական չէր, զի նոքա աւանդութեան սրբութեան մէջ էին տեսնում եկեղեցու և հայրենիքի լրութեան դադափարը, Թովմայ Մեծոփեցին իւր պատմութեան և յիշատակարանի մէջ շատ աւելի առատ նիւթ է տալիս մեզ Ժն. դարու վաստակաւորների այդ դադափարն հասկանալու, սակայն որովհետև Մկրտիչ Նաղաշի նկատմամբ նորա պատմութեան մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ, ուստի մեր խօսքը մասնաւորելու համար թողնենք ընթերցողին օգտուելու այդ պատմութիւնից և անցնի՝ նք այն մշտեքներն, որոնք Մկրտիչ Նաղաշ արձարծում է իւր երգերի մէջ, որպէս զի կարողանաք հասկանալ թէ նա համերաշխ է եղել Ժն. դարու այդ ուղղութեանը,

Որ Մկրտիչ Նաղաշ իւր կաթողիկոսին գրով զգուշացնում է Փլորենտինոյ ժողովի հետեանքներից, այդ արդէն բաւական նշանաւոր երևոյթ է նորա ուղղութիւնը որոշելու համար (եթէ միայն ճիշդ է այդ տեղեկութիւնը), բայց թողնենք այդ հանգամանքը, և ուշադրութիւն դարձնենք մի այլ երևոյթի վերայ, մենք տեսնում ենք, որ Հայոց եկեղեցական դասի և նոյն իսկ ներքին կեանքի վերայ Նաղաշի յանդիմանական խօսքերն և Թովմայ Մեծոփեցու տուած տեղեկութիւններն իրարու համաձայն են.

Անկիրացի մակննդանալ Դավիթն. նորա ստանաւոր Կ. Պօյա առման մասին յոյս ևսած է, Գ. Պատմականի «Նիս. Մատեն. Հայոց» Ս. Պետր. 1884 թուին. և) Կիրակոս Երզնկացի կամ Արեւելիցի կազմել է Յայտաւորքն և յօրինել է «Արեւելի գերարքի» շարականը. զ) Ամբրոսիոս վրացի Ամասիացի բժիշկ. յօրինել է «Ոգոս բժշկութեան» և «Անգիսաց անպիս» բժշկական գործերը 1466—1482 թուին. և) Գրիգոր Պատմականի «Հեսագոսութիւն և նիս. ստան. վերայ» (ևս և. 339). և) Յակոբ Արեւելիցի Գեորգ Երզնկացու աշակերտ. ունի գրումներն եկեղեցու կարգերի և օտարական արուեստի մասին: Կան ևս ոմանք անմանօրներ, որոնց ցայսին այժմ տեղ չէ խօսել:

այս ցոյց է տալիս որ նորա երկուսն էլ միևնոյն ուղղութեան պատկանող անձինք են։ Այսպէս Մկրտիչ Նաղաշ իւր մի խրատական ոտանաւորի մէջ, որ յանդիմանութիւն է ագահներին, յիշում է կաթուղիկոսների շատանալը, աւելորդ եպիսկոպոսներ օրհնելը, եպիսկոպոսների կանոնադանցութիւնն և կաշառակերութիւնը, վարդապետների խոտորումն իրենց պարտականութիւնից, արեղաների գատարկաշըրջիկութիւնը վանքերից դուրս, քահանաների անկարգութիւններն և այլն։ ագահութիւնն համարելով այս ամէնի պատճառ, նա ասում է.

«Կաթուղիկոսքն շատացան,
Անօրինացն բռնութեան
Եպիսկոպոս օրհնեն անբան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Եպիսկոպոսք զկանոնն անցան,
Որ պոռնկաց կուտան հրաման,
Աշառ առնեն կարմիր դեկան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Վարդապետերս, որ նոր ելան,
Բանին եղեն վաճառական,
Եւ քարոզեն զհաճոյս մարդկան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Հարեղտնին զվանքն ուրացան,
Է՛ ի գիւղօրայք ի շուրջ կուգան,
Սաղմոս ասելն մոռացան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Երիցաներն յիրար կռուան,
Բիր վերուցին և գաւաղան,
Փետտն մօրուս, կոտորեն բերան,
Ամէնն վասն ագահութեան։»

Թէ Մկրտիչ Նաղաշի այս խօսքերը չափազանցութիւն չեն, այդ երևում է Թովմայ Մեծոփեցու տեղեկութիւններից, որքան չնայ չարիքների պատկերն է դնում մեր առաջ Մկրտիչ Նաղաշին ժամանակակից Մեծոփայ վանականը, երբ պատմում է, թէ մի քանի տարուայ մէջ Ալիլիկայում վեց կաթուղիկոս նստան, և վեցն էլ դեղամահ եղան, և թէ հայոց եպիսկոպոսները, նուիրականներն և վարդապետներն արծաթախրութեամբ չարաչար գայթակղեցնում էին ժողովրդին։ Թովման օրինակի համար յիշում է Ղազար նուիրակի վարմունքը Յակոբ անունով մէկի հետ, որին նուիրակը զրպարտել էր գողութեան մէջ և չնայելով նորա երգմանը, չէր հաւատացել, ուստի և Պոստանդին կաթուղիկոսի հրամանով նորա վերայ նշովք էր դրել։ Յակոբը բարկացած «զնոց առ անօրէնքն» ասում է Թովմայ, եւ ել ի հաւատոցն, և ի ժամ մահուան աղաղակէր։ Տէր Յիսուս զհաւատս իմ ի տէր Պոստանդինէ խնդրեալ, և ի բոլր անկեալ պիղծ Ղազար նուիրակէն։» մասնաւորելով խօսքը կաթուղիկոսների վերայ, ագահութեան չարիքների մասին Թովման էլ գրեթէ նոյնն է ասում, ինչ որ Նաղաշ.

«Միմոնական արարին զամենայն աղքատ, ասում է, և նախատինք ամենայն աղքաց, զի արծաթով տային զչնորհս հոգւոյն Սրբոյ ի վերայ միոյ վիճակի երեք և չորս եպիսկոպոս ձեռնադրէին, և նորա ի վերայ միմեանց յարուցեալ, զանօրէնս և զանհաւատս և զսուտ քրիստոնեայս բարեկամս արարեալ, գայթակղութեամբ զաշխարհս մեր կործանեցին. զանուղղայս և զանկարգս ձեռնադրէին, տեարք գոյով ընչից, և զաղքատս խոտէին»։ զարձեալ իրեւ օրինակ յիշում է Թովման թէ ինչպէս մէկից 1500 ֆլորին առան և ապա ձեռնադրեցին եպիսկոպոս, և թէ ինչպէս նորա, որոնք չէին կարող տալ, իրենց կարգը գրաւ էին դնում, նոյն այդ ագահութեան պատճառով անէծքն ու բանադրանքը սոփորական էր դառել. կաթուղիկոսն եպիսկոպոսին էր բանադրում, եպիսկոպոսը քահանային, քահանան ժողովրդին, Այդ երևոյթից սարսափած Թովման ասում է. «Նորա վասն արծաթախրութեանն մոյ դժոխք շինեցին հայկազեան սեռի»։ Արգեօք այդ իսկ նոր շինած դժոխքի պատկերը չէ, որ դնում է մեր առջև Մկրտիչ Նաղաշ իւր հետեւեալ խօսքերով.

«Եւ որք կռուին և վշտանան,
Որք նախանձին և գողանան,
Եւ որք խորհեն չարիս մարդկան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Որք հարկանեն և գողանան,
Սուտ երգեցնուն և ուրանան,
Բազումք ի հաւատոց ելան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Հարք ի յորդոց բաժանեցան,
Բուն սիրելիքն քակտեցան,
Բազումք եղին եղբայրասպան,
Ամէնն վասն ագահութեան,
Տեսայ զոմանս ի նեղ զընտան,
Եւ այլ բազումս ի կախաղան,
Զոմանս որ գլխովին կորեան,
Ամէնն վասն ագահութեան։»

Արքեպիսկոպոսի զգոթիքի արհաւիրքն և մահաւտականութեան դրած անբերելի լուծը բաւական չէին, որ անարժան եկեղեցականների շնորհիւ այսպիսի մի նոր դժոխք ևս շինուում է հայ քրիստոնէի համար։ Այսպիսի չար ժամանակի մէջ ապրելով Մկրտիչ Նաղաշ, արգեօք իւր զղջումն յայտնելու մտքով, թէ իւր անարժան կարգակիցներին բացարձակ յանդիմանելու համար, լուրջ կերպով ինքն իրեն է մեղադրում.

«Գերի՛ նաղաշ, ողորմելի,
Ի քեզ հայեաց դու յարաժամ,
Զինչ որ այլոց քարոզեցիր,
Ամէնն ի քեզ կայ ի լրմանս,
«Զինչ որ յաշխարհս կայ մեծութիւն,
Զամէնն քեզ կամիս միայն։»

Սակայն վսեմ կոչումն և բարձր աստիճանն իրեն զանձ
և պատիւ համարելով, այսպիսի յորդորէ ուղղում
իւր անձին.

Վարդապետ կերպարանիս,
Եպիսկոպոս գերաստիճան,
Աւելիս շնորհս զանազան,
Նա դեռ դու չես այդոր հաւան,
Աղուոր զմիտքդ ժողովէ,
Ար այդկից այլ չելինես ունայն,
Զնաւդ ի բեռանց թեթեւացո՛ւ,
Ար հասանիս ի յօթեան:

Ընդհանուր հոսանքի մէջ բաղմունք իւնից ան-
ջատուած և կեանքի առօրեայ չարիքների դէմ բո-
ղոքող ազնիւ անձնաւորութիւններից մէկն է երևում
իւր ժամանակի մէջ Կիրտիչ Նաղաշ, որ իւր խրա-
տական մտքերով ազդել է կամենում ապականութեան
վտանգներին մատնուած սերունդի վերայ, և այն
միշտ ինքն իրեն յանդիմանելով, մի այլ խրատի մէջ
երգիչն այսպէս է խօսում ինքն իրեն հետ.

Նաղաշ, հաղար վա՛յ քո հոգւոյդ,
Ար անամօթ ես և՛ աներես.
Զքո Արարիչն ապականեցին,
Դու մէկ խօսից ոչ համբերես,
Բան զբեզ այլ մարդ չկայ անամօթ,
Ար զայդ գիտես, ոչ համբերես,
Յայնժամ լինիս դու քրիստոնեայ,
Յորժամ խոցեն, նա համբերես,
Եւ Քրիստոսի սիրոյն համար
Զչար կամաց ոտքն համբուրես:

Մի ուրիշ տեղ երգիչն աշխարհիս ունայնու-
թիւնը պատկերացնելով, ինքն իրեն ասում է.

Նաղաշ, մի խարիր մեղօք,
Մի դատիր անասնոյ նման.
Մի գիրկ աշխարհիս ածեր,
Մի կարծեր թէ քեզ տի մնան.
Մալի հասրատ մի լինիր,
Մեծութիւնն քեզ չի՞ պիտի.
Աւելիս կերակուր հանդերձ,
Աւելին քեզ ցաւ կու լինի:

և ճանաչելով, որ վարդապետի պարտքն է խօսքով
ուսուցածը գործով երեցնել, ասում է.

Է՛ ողորմելի Նաղաշ,
Դու ջանա՛ ու գործէ՛ բարի,
Զքո խրատն դու լսէ՛,
Ար այլոց ի գործ անցանի.

Իսկ մի այլ տեղ այդ յանդիմանութիւնն աւելի խիստ
է հնչում նորա բերանից.

Վարդապետ ձևանաս զգործն կատարէ,
Վա՛յ անձինդ, երբ Դատողն յատեան տի կոչէ.
Տէր կոչիս, տո՛ւր համար գործոյն տիրական:

Տես թէ որչափ արեան ես դու պարտական.
Ի թաղել մեռելոյ ճարակ քեզ արա՛.
Երբ նորա օրն եկաւ, քեզ այլ պիտի գայ.
Ա՛յ Նաղաշ, դու լսէ՛, զինչ որ քարոզես,
Ի՛նչ շահէ քեզ ասելդ, որ ոչ կատարես:

Իրենով ուրիշներին խրատելու ճանապարհի
վերայ Նաղաշ պատկերացնում է ոչ միայն ժամանա-
կի չարիքներն, այլև իւր ակնկալութիւններն ու գա-
ղափարները. ամէն առիթ նորան նպաստաւոր է ե-
րևում իւր նպատակի համար. այսպէս երբ նա ծա-
ղիկների օրինակով գովում է մարգարէներին, Քրիս-
տոսին և Լուսաւորչին, իւր խօսքն այսպէս է կնքում.

Նաղաշ թէ խեբբ ունիս,
Հանցեղ ծաղիկ մի լինիր,
Ար տանէ զքեզ հողմն ու քամին.
Ծաղիկ լեր բարի գործով,
Ար պտուղ տաս դու հոգւով:

Իսկ մի ուրիշ այլաբանութեան մէջ, ուր վարդին է
գովում, ասում է.

Է՛ ու զայն վարդն սիրէ, որ դեղ կենաց է:

Այս ամէնից շատ պարզ երևում է, որ Ամ-
դայ առաջնորդը ճանաչում էր իւր ժամանակի զը-
րուութիւնն, ինքն իրեն ազատ չէր համարում նորա
ազդեցութիւնից, բայց միևնոյն ժամանակ այնքան
արթուն խղճի տէր անձն էր, որ իրեն պակասութիւն-
ներն յանդիմանելով, խրատական օրինակ էր լինում
ժամանակակիցներին և ապագաներին:

Իւր գործունէութեան եղանակով և իւր գրա-
կան մաստակներով Կիրտիչ Նաղաշ խիստ տարբեր-
ւում է իւր ժամանակակիցներից, Արքան յայտնի է,
աստուածաբանական, իմաստասիրական կամ պատ-
մական երկերի ստուար հատորներ թողած չէ նա
իւր յետնորդներին, վանքերում փակուած և միայն
տեսութիւններով զրազուած չէ նա իւր առաջնոր-
դութեան ժամանակ, նորան գրաւել է ժողովրդի
վիճակը, և ինչպէս երևում է, նա միշտ ապրել է
իւր ժողովրդի ցաւերի ու հոգսերի մէջ, Աւշա-
դրութիւն դարձնենք առանձնապէս նորա երկու տա-
ղերի վերայ, որոնք նուիրել է նա ղարիպին. չկայ
նորա երգերի և ոտանաւորների մէջ ուրիշ այնպիսի
մի արտայայտութիւն, որ աւելի լաւ պատկերացներ
մեր առջև Նաղաշի զգացմունքները, որոնք միևնոյն
ժամանակ ժողովրդական ոգու յայտարարներ են,
որոնք այն օրից մինչև օրս շարունակ իշխում են հայ
մարդու սրտի վերայ՝ առանց խաբութեան տեղի,
ժամանակի և այլ հանգամանքների. կարելի է ասել,
որ այդ զգացմունքները Նաղաշինը չեն, այլ ամէն-
քնը, և առաջինն, եթէ չենք սխալուում, այդ եր-
գիչն է, որ գրչի ծայրով պատկերացուցել է պան-
դրխտութեան այդ թշուառ կողմերը:

Հայոց մէջ պանդխտութեան վիճակը նորու-

Թիւն չէ. ԺԱ. դարու վերջերից սկսած նոցա համար սովորական դառաւ՝ դիմել օտար երկրներ և ապրուստ ծարել. Աւաճառական մարդիկ պանդրխտութեան էին ելնում ոչ օրերով, ամիսներով, այլ երբեմն և տարիներով. նոքա ժամանակաւորապէս իրենց ընտանիքից անջատուած ուղևորներ էին, որոնց դարձի յոյսը միշտ կար. այդպիսիների վիճակը շատ անդամ խիստ անստոյգ էր. ճանապարհների աւազակութեան վտանգը, ծովագնացութեան անսպասելի փորձանքները, սահմանակից տէրութիւնների և մանր մուշեր իշխանութիւնների անախակալ ընդհանրումներն և կոխները, վերջապէս՝ նոյն իսկ վաճառականութեան գործից անբաժան ձախող պատահարներն օտար երկրում այն է՝ օդի, ջրի, ապրուստի խիստ փոփոխութիւնը, անձնական հիւանդութիւնը, կորուստներն, և այլն, այն ծանր և մութ ժամանակների համար այնպիսի հանգամանքներ են, որ շատ ու շատ դառնացնել կարող էին պանդրխտութիւն գնացողներին վիճակը և սարսափ ազդել նոցա սպասող ազդականներին ու բարեկամներին. և եթէ այս ամէնի վերայ աւելացնենք հացի թանկութեան, սովի, երկրաշարժի, ժանտախտի և այլ այսպիսի դիպուածները, այն ժամանակ շատ հասկանալի կը լինի մեզ համար թէ ինչո՞ւ դարիպութիւնն այնպիսի ծանր և թշուառ վիճակ էր համարում մեր կեանքի մէջ. Սակայն վաճառականների պանդխտութիւնը զեռ այնքան սարսափելի չէ. քանի որ այդ վիճակից շահի և մսիթարութեան ակնկալութիւն կար, որքան այնպիսիների պանդխտութիւնը, որոնք թողնում են իրենց քնակափայրն և գնում են բաղդ որոնելու, աշխատանք գտնելու, վաստակ անելու և իրենց տունը պահելու, որոնք երբեմն օտարութիւն են ընտրում ամբողջ ընտանիքով կամ որոնք թողնում գնում են՝ իրենց հայրենիքում հանգիստ ու դադար չունենալու պատճառով. Այդպիսիներն ակամայ կամօք կրում են ոչ միայն վաճառականներին սպառնացող բոլոր հանգամանքների երկիւղը, այլև դառն աղքատութեան և մշտական կարօտութեան, չքաւորութեան անտանելի լուծն օտար երկրում. ահա՛ դժբա են իսկական դարիպները, դժբա են, որոնց համար մեր Փրկիչն ասել է. «Օտար էի և ժողովեցիք զիս» (Մատթ. Իե. 35). Այլ է, եթէ այդպիսիներն յաջողութիւն գանին, այդ դէպքում նոցա վիճակն այնքան արգահատելի է, որքան և միսնեբրներ, Իսկ եթէ յաջողութիւնը պակասում է, և կեանքի դառնութիւններն օրըստօրէ զգալի են լինում, այն ժամանակ նոցա դրութիւնն անելանելի է. Այս իսկ թշուառ և անելանելի վիճակի պատկերն է, որ հա՛ղէս է բերուած Հայոց մի քանի միջնադարեան ժողովրդական երգերի մէջ. Մեզ յայտնի չէ, թէ այդ նիւթի վերայ հնագոյն երգը որ ժամանակից է. առայժմ մեր առաջ կան նաղաշի երկու տաղերը, որոնք իրենց մէջ բովանդակում

են նոյնպիսի մտքեր և դարձուածներ, ինչպէս միւս երգերը. նոցա մէջ մի առնչութիւն կայ. սակայն պարզ է, որ միւս երգերն յառաջ են եկել նաղաշից յետոյ. Այսպէս չենք կարող ասել միայն Առն իշխանի գերութեան առթիւ պահուած ժողովրդական երգի մասին. այդ անշուշտ աւելի հին ծագումն ունի, թէ և մենք առայժմ չունինք միջոց նորա հնութիւնը որոշելու. Առն իշխանի գերութեան շրջանը պանդխտութեան շրջան համարելով, մենք կրտսենենք, որ ժողովուրդն այդ իշխանին ներկայացնում է ճիշդ այնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում պանդխտի վիճակը. Եզիպտոսի սուլթանը Առնին տալիս է իւր «ոսկի գունդը» և հրապուրում է նորան իւր հաւատն ուրանալու.

«Սուլթանն ի մոյտանն ելել,

Իւր ոսկի գունդն կուխաղայ.

Խաղաց ի Առնն երես.

Ա՛ռ խաղա՛ ու տո՛ւր տատայիդ.

Առն՝ դու տաճիկ լինիս,

Ես ու իմ տատաս քեզ գերիս».

սակայն Առնի աչքին ոչ ոսկի գունդն էր երեւում, ոչ սուլթանի տէրութիւնը, ոչ նորա ամբողջ ընտանիքով իրեն գերի գրուելը. նա տխուր և լուռ սպասում է իւր վերադարձին.

«Առնն ի բերդին նստել,

Դատառկն աչիցն, ու կուլար».

և իբրեւ գերի, որ ոչ ոքի մատչելի չէր. նա իւր միտքը ծնողացն յայտնելու նպատակով կանչում է դէպի այն կարաւանը, որ Սիս էր գնում.

«Բէքմանդ, որ ի Սիս կ'երթաս,

«Դուն խապար տանիս պապայիս».

Այս էր, որ հայրն էլ եկաւ և աղատեց իւր որդուն. Այսպէս է նկատել ժողովուրդը պանդխտին. նա գերի է, և նորա միտքը հասկանում են միայն նոքա, որոնք վերադառնում են հայրենիք. Այլաբանութեան մէջ պանդխտը վանդակի մէջ բռնուած մի թռչուն է, որին ինչ ուզում ես տո՛ւր, նա չի կարող իրեն աղատ զգալ, ինչ ուզում ես խոստացի, նա չի կարող գոհանալ. Պանդխտութեան այլաբանական նշանն է կռուելը, (մերթ արագիլ, ծիծեռնակ), թռչուններ, որ արգարեւ պարբերաբար գնում և վերադառնում են ինչպէս պանդխտներ, Այսպէս՝ մի ժողովրդական երգի մէջ զարկան իրեն նմանեցնում է այն վայրի հաւուկին, որ բռնուած է վանդակի մէջ և անկարող է խառնուել թռչունների երամի մէջ. նա «սրտարեկեալ, միջակոտոր» անձոր մի գերի է և ոչ մի բանի վերայ ուրախութիւն չի զգում.

Եթէ զլըլուլն ու զումրին

Բերեն ինձ երգասաց գուսան, չուրախանամ.

Եթէ հազար զոյնզոյն փետուրներ
Ինձ բերեն խալաթ տան, չուրախանամ:

Եթէ զաքարն ի մաղաճու:

Բերեն ինձ կերակուր տան, չուրախանամ:

Եթէ դարպաս ինձ շինեն ոսկով:

Զարդարած անգին մարգարտով, չուրախանամ:

Իսկ եթէ այդ հաւուկն հնար ունենար խառնուելու
Իւր երամի մէջ, այն ժամանակ միայն կ'ուրախանար:

Եթէ լինէր որ թուշի բարձրանայի:

Տեսնի զիմ երամս, խաղալով, ծախրելով:

Ու կարկաչելով խառնիլ յիմ երամս:

Յայնժամ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս:

Այդ բնական մաքուր զգացմունքը, որ յայտ-
նած է ժողովրդական երգի մէջ, ամէն մի անհատի
սրտին յատուկ է և հաճելի՝ ինչ դասակարգի և
ինչ աստիճանի ու կարողութեան մարդ կ'ուզէ լինի:
Հայրենիքին, իւր բնական հողին ու ջրին, իւր ըն-
դասուն ընկերներին ու հարեաններին կարօտել և
անձկալ գիտէ ամէն որ այն ժամանակ, երբ հեռու
է և զուրկ նոցա տեսութիւնից, այսպիսի ժամանակ
ուսումնականը, վաճառականը, արհեստաւորը, աղ-
քատը, հարուստը, ծառան, իշխանը՝ ամէնքը
կարծես նմանում են այն երեխային, որ վաղուց
արդէն աչք է ածում իւր մօրը տեսնելու և ի վեր-
ջոյ յուսահատութիւնից լաց է լինում: Բնական է
այդ թախիծը, որ այնքան աւելի զօրեղ է լինում,
որքան աւելի դժուար է կարօտն յագեցնել: Գե-
ղեցիկ է արտայայտել այդ վիճակը Խառնիճիսիցի
աշուղ Բուչակ Նահապետը ժ. Զ. գարում: *

«Ժամ ժամ զիմ խարիպութիւնս յետ յիշեմ:

Ու նստեմ ու լամ:

Ճապղեր եմ ջրի նման:

Ի յօտար երկիր կուգնամ:

Յօրեկն եմ նետի նման:

Զով տեսնում ի դէմ կուգնամ:

Գիշերն աղեղան նման:

Նս լարթափ ի վար կուժնամ:

Անգ առնելով՝ Նաղաշի երկու երգի վերայ,
որոնք համեմատաբար միւսներէից հին են, մենք
տեսնում ենք նոյն ժողովրդական ոգին և ձևերը:
պանդխտին օրինակ է բերուած այն թռչունը, որ
իւր երամից բաժանուած «մոլորած» ոչ մի տեղ
հանգիստ չունի: «այնչափ երեքուն կենայ, մինչ
որ իւր երամն հասնի»: պանդխտի «սիրտը սև է
քան զգործելի»: «ի զարիպութեան դարդէն երեսի
զոյնն կու քաղի»: մարդիկների ընկերութեան մէջ
օտար երկրում զարիպն իրեն միշտ մէնակ է զգում:

«Յօրժամ ի մէջիս նստի

Յանկական սրտիկն արունի:

Զաչերն ի բոլորն ածէ:

Վարեօր և գոք նա չունի:

Օտար երկրում նորան ոչ որ չի ճանաչում,
մինչև անգամ, եթէ նա երեւելի մարդու որդի լինէր:

«Որ թէ լինի պարոնորդի և աննման:

Հանած վարած ասեն նմա մոլորական»:

Նորա աչքին ամէն բան վատ է երեւում այս-
տեղ, ամեն ինչ դառն և անխորժ:

«Վարիպի հացն է լեղի որ ճաշակէ:

Դառն ու լեղի խառն արտասուօք

ջուրն որ ըմպէ:

Թէ զօրն տան նուշ ու շէքեր որ ճաշակէ:

Երբ հառաչէ, նա ի սրտէն արուն կ'աթէ:

Իսկ երբ նա կարօտ լինի մարդիկների կարեկցու-
թեան և բաղխէ օտարների դուռը, զրէթէ ամէն
տեղ նորան յետ են մղում իրենցից:

«Վարիպին վայն է եկեր, երբ քաղցնայր:

Երես ի քաշ ի փողոցերն կու մուրար:

Հատ որ փակէր զգուռն ի դիմաց:

Նստէր ու լայր:

Թէ կաթ մի ջուր ուզէր գերին, մէկ մի չտայր»:

Հատ տեղ գթութեան հետ միասին մարդիկ զարի-
պին անարգանք են հասցնում, որ աւելի ևս դառ-
նացնում է նորա վիճակը:

«Հատոց սեղան լինէր դրած հազար բարով:

Եւ գայր զարիպն մտանէր ամաչելով:

Նա հազար գէշ ասեն նմա անարգելով:

Ապա թէ տան կտոր մի հաց տրտնջալով:

Բայց թշուառութեան այս տեսարանները դեռ
ոչինչ են այն սրտաճմիկ վիճակի առջև, որ պատ-
կերացնում է Նաղաշ, պանդխտների հիւանդու-
թեան և մահուան դէպքերն յիշելով, Հիւանդ
զարիպն

«Յօտար փողոց մոխրաթաւալ անկեալ կենայր:

Թէպէտ ունէր շատ սիրելիք, մէկ մի չկայր»:

«Ոչ բարձ զլիոյն կայր զարիպին, ոչ անկողին:

Սալն սնարք է, և աւաղ իւրն անկողին»:

Այդ անտիրութեան և միայնութեան մէջ՝ Աս-
տուած հոգեվարքի տագնապի ժամանակ մի քահա-
նայ է հասցնում զարիպին յետին թռչակը տալու:
բայց հիւանդը նոյն միայնութեանն է վիճակուած:
և երբ մահու հրեշտակը վերջ է դնում նորա
երկրաւոր տանջանքներին:

Նա կայր անկեալ մէջ փողոցին անտիրական:

Մէկ մի չեկաւ տես զարիպին, ոչ լալական:

Մէկ մի չկայր, զձեռն խաչէր վրայ սրտին»:

և կարծես այս սրտաճմիկ տեսարանն ևս առաւել
անտանելի կացուցանելու համար մարդիկ

«Ծիծաղելով առին տարան յեզր հողին,
Մէկ մի չեկաւ անդ ի թաղումն զարիպին».

Աղքատ և անտէր պանդուխտների վիճակի այս թշուառութիւնն, անշուշտ անձամբ տեսել և հասկացել է Մկրտիչ Նաղաշ այն երկար ճանապարհորդութեան ժամանակ, որ կատարեց Ամիդից Կ. Պոլիս, այնտեղից Կաֆայ, և այստեղից գարձեալ Ամիդ, Նորա ուղեգիրձը, որն էլ լինէր, գտնւում էր այնպիսի երկրների մէջ, որտեղ ցրուած տարածուած էին ամէն կարգի Հայեր իրենց բնագաւառից դուրս օտարութեան մէջ բազմ. որոնք լու համար, Անձամբ տեսած և փորձած լինելով զարիպութեան վիճակը, Նաղաշ իւր ողբի մէջ զրել է իրականութեան պատկերն և ասում է.

Նաղաշն ասաց թէ զարիպին կեանքն է հարամ.
Զզարիպի հայն գիտեմ, որ վայ կուտամ.
Թէպէտ տեսայ զամէն մարդոց լուծփ ու քարամ,
Զզարիպութիւնն յորժամ յիշեմ քան զուռ
զողամ»:

Միևնոյն ժամանակ իբրև մխիթարիչ իւր ժողովրդի, Նաղաշ միշտ յորդորում է զարիպին համբերող լինել, չյուսահատուել, սիրտը լայն պահել և յուսալ, որ Աստուած կը յաջողէ նորան վերագանալ տուն.

«Լարիպ սիրտդ մի՛ նեղեր,
Եյս դիժար օրերս անցնի.
Հատ զարիպ ի տուն գարձաւ,
Մի վախեր թէ քեզ չի լինի»:

Յորդորում է ամէնքին քաղցր վարուել զարիպի հետ, ողորմած և մարդասէր լինել. աղօթում է, որ ամէն զարիպ բարով հասնի իւր մօրաթոխն, և ի վերջոյ նոցա մխիթարութեան համար, որոնց զարձը կարելի եղած չէ, Նաղաշ իբրև վարդապետ եկեղեցւոյ և իբրև ճշմարիտ հաւատացեալ ասում է.

Ամէնքս եմք զարիպ, եղբայր,
Հայրենիք մարդ իսկի չունի.
Հաւասար գնալու եմք,
Զի այն կեանքն է մեզ հայրենի,
Աստէնս քեզ ճարակ արա՛,
Ար յանտէնն հոգիդ չի տանջի.
Զսուրբքն ի քեզ եղբայր չինէ,
Աւ գհրեշտակք արա՛ սիրելի»:

Նաղաշի միւս երգերի մէջ՝ ուշադրութեան արժանի են երկու այլաբանութիւնները, որոնցից մէկը մի պարզ տաղաչափական տրամախօսութիւն է վարդի և սոխակի, իսկ երկրորդը մի այլաբանական ներբող է մարգարէներին, Քրիստոսին և Լուսաւորչին նուիրուած, Մեր կարծիքով առաջին այլաբանութեան վերնագիրը «Գարբիէ և Մարիամ» ոչ

մի կապ չունի հրեշտակապետի և ս. Աստուածածնի հետ. * երգի բովանդակութիւնը սովորական է միջնադարեան սիրոյ տաղերին, և եթէ համեմատելու լինինք ժե. դարից յետոյ յօրինած նման տաղերի հետ, կը տեսնենք, որ նոյն իսկ բարբառն էլ յատուկ է այդպիսի տաղերին. երգը լի է պարսիկ և արաբացի բառերով ու դարձուածներով: Յովհանէս Թլիկորանցին և Գրիգորիս Աղթամարցին աւելի շատ են գրել այդպիսի տաղեր, որոնց անշուշտ ծանօթ է եղել և Նաղաշի սոյն երգը: Աւելի նշանաւոր է երկրորդ երգը. այստեղ Մկրտիչ Նաղաշ կարծես թէ ուղեցել է նմանել ս. Գրիգոր Նարեկացուն, և օգտուել նորա «Գոհար վարդն վառ առեալ» և «Սայլն այն իջանէր» տաղերի ձևից ու բովանդակութիւնից, Նա գովում է ծաղիկներին. ինչ որ գեղեցիկ ծաղիկներ կային, ասում է, բոլորն էլ գնացին: մի ծաղիկ էլ այնպէս դնաց, որ բոլոր ծաղիկները ողբացին. և բացատրում է այլաբանութիւնն աւսպէս.

«Ծաղկունք մարգարէքն էին,
Նահապետք և սուրբք առաջին.
Ծաղիկն, որ յետ նոցին,
Այն Յիսուս էր Հօր Միածին»:

այլաբանօրէն գովելով Յիսուս ծաղիկն, Նաղաշ յայտնում է, որ ամէն ծաղիկ խոնարհում էր նորա առաջ.

«Ծաղկունքն յայն ծաղկի սիրուն
Հաղ առին ու շողշողացին.
Ամէն ծաղիկն իւր գունովն
Այն ծաղկին զլուս գնէին»:

Ապա յիշում է վերջին ծաղիկն, որ Քրիստոսի տեղ բացուեցաւ. այդ «ծաղիկն էր մեր Լուսաւորչին շառաւիղ սուրբն Թադէոսին», Մկրտիչ Նաղաշ, որ իւր դարու աւանդապահ շրջանի ոգևորեալ ներկայացուցիչներից մէկն էր, իւր Լուսաւորչի համար այսպիսի մի պարզ իղձ է յայտնում, որ մօտիկ է և մեր սրտին.

«Ծաղիկն Քրիստոս պահէ
Զայն ծաղիկն ի յոտս Խաչին»:

արդեօք այս մի ջերմ մաղթանք չէ Նաղաշի կողմից՝ տեսնել իւր մայրենի եկեղեցին անխախտ իւր նախնական աւանդութիւնների վերայ՝ հակառակ այն ձգտումների, որոնց նպատակն էր հանել այդ եկե-

* Այսպիսի մի քաւախօսութիւն ունի Առաքել (Բաղիշեցի) քե Սիւնեցի, որ լոյս տեսած է Հայերգի մեջ ետ. 105. Այնքը հրատարակուած է 1865 թ. Բաղնափկայի մէջ, վերնագիրն է «Երգ ի ս. Աստուածածինն և ի Գարբիէ հրեշտակապետ օրինակալ ի վարդն և ի պղպուլն»։ այդ երգը մեր սկիսական տպագրման մէջ (1695 թ.) այսպիսի վերնագիր ունի. «Տաղ առաքել վարդապետի տաղաչափ»:

ղեցին իւր դիրքից՝ այն ժամանակի հռովմէական իշխանութեանն ստրկացնելու համար: *

Նաղաշի երգի բարբառն իւր յայտնած զգացմունքների նման կենդանի է. թէպէտեւ նա վարժ էր գրոց բարբառին, բայց իւր երգերն յորինել է, կարելի է ասել, միջնադարեան ռամկօրէնով, Նորա երգերի ուսումնասիրութիւնը բարբառի կողմից էլ շատ հետաքրքիր է. նոցա մէջ կը գտնենք շատ նոր բառեր, գաւառական ոճեր ու դարձումներ, հարեան օտար ցեղերի բառեր, քերականական ձևեր, ռամկօրէնի նկատմամբ և այլ շատ պիտանի նիւթեր, որոնց մասին մենք կը խօսինք ուրիշ ժամանակ: Այստեղ կարեւոր ենք համարում յիշել միայն մեր ընդհանուր տպաւորութիւնը, որ Նաղաշի երգերի բարբառի մէջ միանմանութիւն չկայ. ոմանք, կարծես, այլ մարդու յորինած են, այնքան տարբերութեան միւսներէ: Այս երեւոյթի պատճառը մեր

* Բացի այն տղերից, որ մենք նշանակել ենք ցանկի մէջ, Մկրտիչ Նաղաշի անունով ծանօթ ուրիշ տղեր էլ կան, որոնք սակայն մենք չենք լինել: Այսպէս Հ. Տաշեանի ընդարձակ Յուցակի մէջ յիշուած կան երկու տղա. առաջինն 1790-ին գրուած Մաշնոյի եւ Տաղարանի մէջ № 200 «Տ ա ղ ղ ա ռ ի պ ի ի ն ա ղ ա շ և պ ի ս կ ու պ ո ս ւ ք: Աստուծոյ մարդասիրին փառք յաիսեան, որ լսեցողն է զարարածս զանազան». երկրորդն 1704—14 թուերին գրուած Հաւաքածոյի մէջ (№ 263). «Ի ն ա ղ ա շ և պ ի ս կ ու պ ո ս ւ ք ա ս ա ց ե ա շ ի Ի՞նչ շան է քեզ զուր դասել, երբ յօտար երկիր քի սանեն, քի շաւ եւ քի քի շանաս, քեզ միայն պատմեմք քեզին», այս վերջինը 18 երկնոցն է: (Տես Յուցակի հայ. ձեռն. մասենադ. Միքի. ի Վիկենա, եր. 521, 813, 854, 869, 677 եւ 1001): Նոյն Յուցակի մէջ Հ. Տաշեան յայտնում է, որ Մկրտիչ Նաղաշ ունի քաղցրաբա զաններ, որոնց քոյրի վերնագիրն էր սկզբնական տղերը նշանակուած են իւրաքանչիւր տեղում. (Տես եր. 424, 435, 312, 313 եւն). այդ զանների համար մեծարգոյ ցուցակագրողը, որքան կարողացանք հետեւել, ոչ մի տեղ ցուցումն չի տալիս, քի ինչից է երևում, որ նոյն Մկրտիչ Նաղաշի յօրինածն են. այն տեղեկութիւնը, քի քոյրի սկզբնաստեղծ յօդում են «Մկրտիչ» անուն, քառական լլիթի համարումի այդպիսի բան մտածելու, Մեր սեփական գրեւոր տաղարանի մէջ այդպիսի զաններ կան Մկրտիչի յօրինած, սակայն ոչ մէկի մէջ չի երևում այն ոճը, որ Նաղաշի անունով հաստատուած յայտնի տղերի մէջ նկատում ենք. նոյն իսկ գրաբանը, որ այդ զանների մէջ տեսնում ենք, Նաղաշի ոճին համապատասխան չէ: Միևնույն ժամանակ դիտելու է այն, որ Հ. Տաշեանի յուցակի մէջ 1662 թուին գրուած մի տաղարանում կայ «Բանն ս. Գարուքեան Բրիստոսի Մկրտիչ վարդապետի աւանդաւ. Մարդասիրտեան որդի միաժին եւն». սկզբնաստեղծը «Մկրտիչ» է. և նոյն տաղարանի մէջ կայ «Տաղ ի վերայ մեկնի», «Արարածն արարածոց մեզ յարկացաւ», որի երգիչն, ինչպէս մեզ յայտնի է նոյն իսկ այդ տղից,

կարծիքով այն է, որ ռամկօրէնը գրութեան մէջ շատ անտօր գործ էր. ռամկօրէնով կամ հասարակաց հասկանալի բարբառով գրելը նոցա համար այնպէս դժուար պէտք է լինէր, ինչպէս մեր ժամանակի շատ մարդիկների համար, որ քաջ գրագետ են, զրարաւ գրելը, Մկրտիչ Նաղաշի նկատմամբ, այս հանգամանքից զատ մի այլ բան էլ պէտք է աչքի տեսնել: Նա ծննդեամբ Բաղիշու մի գիւղից էր, որ ունի իւր գաւառական բարբառը. մինչև սարկաւազութիւնն, եթէ ոչ աւելի, նա մնացել է նոյն տեղում. ուրեմն Նորա համար գործածական ռամկօրէնը Բաղիշու բարբառն էր. ապա մենք տեսնում ենք Նորան գրելով քառասուն տարի շարունակ՝ 1430—1470 թուականներին՝ Ամիգ, առաջնորդական վիճակում, ուր բացի բաղմամարդ և բաղմացեղ Ամիգ քաղաքից կային Արշին, Մէրտին և այլ քաղաքներ և շատ գիւղեր Միջագետքի զանազան աղ-

իւնք իրեն անուանում է Նաղաշ եպիսկոպոս. (Տես Յուցակի եր. 312 եւ 313). Արդե՞մ նշանակած զաններն ինչպէս են համարում Նաղաշին, կարծիքով քի գրի ցուցմամբ: Օրինակի համար մեր կողմից տեղադրել ենք համարում դեռ այստեղ մի զան՝ Մկրտիչ յօրինած՝ «Տեսնելու քի որքան հեռու են իւրաքանչիւր Նաղաշի տղերն և այդպիսի զաններ»:

ԳԼՆԶ Ս. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՑ

ՍԷԺԱԿԱՅԺԱՆ ՏՈՆԻՍ ԸՂՃԱՅԻ ՈՐԱԽԱՅԱՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ ՍԻՈՎՆԻ.

Տօնախմբին զօր յիշատակի քաջ Նահատակացի Աւհագունի.

Մեծ վկային սուրբ Սուբիասի և ընկերացն իւր համադասին,

Որք յԱլանաց յազգէն գովելի ընդ թագուհւոյն եկեալ Սաթենկի.

Անդ պատուաւորք էին աղն ելի (.), և աստ գտին պարզեք ըղձալի.

Անդ սպասաւորք էին արքային, և աստ եղեն վկայք Քրիստոսին.

Անդ մեծատունք էին ըստ աւերի (.), աստ ընկալան պատկ պանծալի.

Բարեխօսութեամբ սրբոյն Սուբիասի խնայեալ ի մեզ Փրկիչ աշխարհի աղաչեմք.

Կենաց խորհուրդն բացայայտեալ, ի Քրիստոսէ աւետարանեալ,

Զոր Թաղէոս առաքեալն ընտրեալ ի Հայաստան աշխարհն քարոզեալ,

Զսուրբ Սեդեանքն իւր աշակերտեալ, կենաց բանի հաղորդս արարեալ.

Նորա ի սուրբ Հոգւոյն զօրացեալ առ թագաւորն Արտաշէր եկեալ.

գութիւններից բաղկացած, որոնց մէջ Հայերն էլ միանման բարբառ չունէին, այլ իրրեւ զանազան գաւառներից եկած գաղթականներ, անշուշտ, բազմաբարբառ էին, Եթէ Կիրտիչ Նաղաշ իւր երգերն յօրինել է զանազան ժամանակ, ինչպէս կարող ենք կարծել միքանիսի համար, և եթէ այդ միջոցին միշտ աչքի առաջ է ունեցել այն բաղձութիւնը, որ իւր վիճակումն էր և որի հետ նա, անշուշտ, իւր կենդանի խօսքովն էլ շատ էր խօսում իրրեւ առաջնորդ և քարոզիչ, ապա ուրեմն մեզ հասկանալի կը լինի այն բաղձակերպութիւնը, որ նկատելի է նորա բարբառի մէջ, Իսկապէս Նաղաշի երգերի բարբառը մեզ համար մի լաւ աղբիւր է հին

Զարբայութիւնն աւետարեալ (՝) և զՔրիստոս
Աստուած քարոզեալ.

Իսկ ազգականք թագուհւոյն եկեալ, որ Սուբիաս
անուն կոչեցեալ.

Զմեծութիւնն իւր արհամարհեալ և արքայութեան
երկնից ցանկացեալ.

Զարքունական պատիւն անգոսկեալ (՝) և զՃրգ-
նութիւնն ի յանձն իւր առեալ.

Բարեխօսութեամբ սրբոյն Սուբիասի խնայեալ ի մեզ
Փրկիչ աշխարհի, աղաչեմք.

և այսպէս շարունակուիմ ե մինչև մնացեալ տաների
սուրբելք.

Քննական սիրոյ անմահին փափագեցին գունդք Սու-
բիասին

Տեսեալ բանսարկուն չարն և խտտացեալ զնոսա
ի սէր անմահին վառեալ.

Որ ցնծութեան աւուրն լրման եկեղեցւոյ մանկունք
զուարճանան.

Զորբքկերպեան աթոռ լուսատու պայծառացան ի
Հոգւոյն սրբոյ.

Այսպէս ևն կազմուած գրեթէ Մկրտիչ քոյր զանկեր, մին-
չև անգամ քառերն էլ լին փոխուիմ սեւերի սկզբում:
Այդ զանկը հանկեցիմ մեր սեփական գրչւոյ. տաղաւանից,
որ քեւ բուսական լուսնի, բայց հաւանական է, որ Ժե.
գառուսն է գրուած. այդպէս կարծում եմք մոյն զանկի
այս խօսքերից, որ վերջին տան մէջ կան.

«Զհայրապետս մեր Կերակոս առաքինութեամբ զկա
զարգացն».

այս խօսքերից երևում է, որ զանկի յօրինման ժամանակ
Հայոց կարողիկոսը, որին յիշում էին եկեղեցիներում,
կիրակոս Վրացեցին էր, որ ընտրուեցաւ 1441 թուին.
մեզ այնպէս է բուռն, որ այդ իսկ զանկի յօրինողը Թո-
մայ Մեծոփեցաւ ընկեր Մկրտիչ վարդապետն է, որ այնպէս
Մեծոփայ վանքից էր և մասնակից եղաւ կարողիկոսի
ընտրութեան ժողովին, քեւ Թոմայ յիշում է և մի այլ
համանուն վարդապետի, այն է Մկրտիչ վ. Բագրանու
(տես Թովմ. Մեծ, Յիշատ. եր. 52):

գաւառականների ուսումնասիրութեան մասով *
Յանկալի է, որ նախ՝ նորա այլ՝ տակաւին անծա-
նօթ մնացած՝ երգերը լոյս տեսնէին և երկրորդ՝
տարրեր ընթերցումներն ու գրչութիւնները հրա-
պարակ գային հաստատելու այն միտքը, թէ Նա-
ղաշի երգերի մեծ մասի բարբառը Միջագետքի, ու
աւելւապէս Ամիգ քաղաքի, Ժե. դարու Հայոց
գաւառականի գրոշմն է կրում իւր վերայ.

Առ այժմ այսքան, Յոյս ունինք, որ Ժամա-
նակը կ'օգնէ մեզ մի օր վերագառնալու Նաղաշի
կեանքի և գործունէութեան նոր ուսումնասիրու-
թեանը, աւելի ճոխ և պարզուած նիւթեր ունենա-
լով ձեռքի տակ քան այն աղքատիկ ատաղձը, որ
այս շատ համեստ և սահմանափակ ուսումնասի-
րութեան նիւթ եղաւ. Ժե. դարը դեռ այնքան
անծանօթ է Հայոց գրականութեան մէջ, նիւթերը
դեռ այնքան անմշակ և, կարելի է ասել, անյայտ
են, վերջապէս նոյն իսկ Նաղաշի նման աչքի ընկ-
նող պատմական անձինքների պատկերը դեռ այն-
քան աղօտ է տեսնուիմ պատմագրութեան հորիզոնի
վերայ, որ ամենայն մի էջ, ամենայն մի տող այն
դարի մասին հրապարակ հանելը մեծ նպաստ է
գործի յաջողութեան համար: Յուսանք և սպա-
սենք, որ գրչեայ մատենանների մէջ պահուած
զանձներից հետզհետէ հանդէս բերուին կարեւոր
նիւթերն և հնարաւոր լինի բանասիրութեանն աւելի
ճոխ տեղեկութիւններ տալ ապագաներին Նաղաշի
գործունէութեան և կեանքի մասին.

Կ. Կ.

* Նաղաշի գործածութեան մէջ կայ հետ և խեղ
խոս (հոս), խաղալ (հալալ), հանց, հոնց (հէնց), հան-
ցեղ և վանց, աչոյր (այգւմ) աչիկից (յոյգմանէ), յան-
կից (անտի), յիսնէ (յինէն), աստեւ, անտեւ հոլովում
է աստեկիս, յաստեկու, անտեկին և լին, ի հոս, ի հոն,
պիտի և տի (վերջինս յաճախ), դարպասի, հաքեղա-
նիկ, ի հեղեղակոյն արեկ, երեւ, և լին, ունի դարձուած-
ներ «է պտրի լուսին» մանուկ մտրուցալի և մա-
տաղատունի, աղեկ մանուկ, կանանկ արեւ, աղուոր պա-
կեւ, արեւման, ծովային այլ, հետ քալիս ու հետ շուա-
րիս, դու նոր կուտեւ, ողորմուկ=ողորմիկ, վա՛յ հազար
քերան, և լին, Կան և խօսքեր, որ թէ և հին են,
այժմ էլ նոյն կերպ են գործ գրուիմ, ինչպէս ըստ
(բաներն ի լման, կայ ի լման) յերեւմանի, շատց (շա-
տերին), շատց (շատունց), սոս ու փոս և սոս ու
փոյ, անբան խօսքը անգործ է նշանակուիմ. սիրում
է նաւաղականը օրիկ մի, սրիկ. գործելի իրրեւ ամուրի,
կարծեմ, հնագոյն գործածութիւնն է Նաղաշի մօտ: